Oruclu R.Ə.♦

DOI: 10.25108/2304-1730-1749.iolr.2025.81.128-142
UOT: 342

Konstitusiya nəzarəti anlayışının konseptual sərhədləri və konstitusiya müşahidəsindən fərqləndirilməsi: müasir hüquqi doktrina və müqayisəli təhlil əsasında yanaşma

Xülasə: məqalə konstitusiya nəzarəti anlayışının hüquqi mahiyyətini və onun konstitusiya müşahidəsindən prinsipial fərqlərini müasir hüquqi doktrina və müqayisəli hüquq prizmasında araşdırır. Tədqiqatın məqsədi bu anlayışların konseptual sərhədlərini dəqiq müəyyənləşdirmək, onların hüquqi dövlətdə funksional rolunu izah etmək və mövcud terminoloji qarışıqlığı aradan qaldırmaqdır. Mövzunun aktuallığı ondan ibarətdir ki, konstitusiya nəzarəti yalnız normativ aktların formal uyğunluğunu yoxlamır, həm də hüququn aliliyini, demokratik idarəçiliyi və fundamental hüquqların müdafiəsini təmin edən strateji institut kimi çıxış edir. Tədqiqat metodologiyası müqayisəli-hüquqi yanaşmanı (müxtəlif dövlət modellərinin təhlili), sistemli metodu (institusional qarşılıqlı əlaqələrin müəyyənləşdirilməsi), teleoloji təfsiri (konstitusiya normalarının məqsəd və funksional məzmununun açıqlanması), həmçinin doktrinal-analitik metodu (nəzəri konsepsiyaların elmi əsaslandırılması) əhatə edir. Nəticələr göstərir ki, konstitusiya nəzarəti hüquqi nəticə doğuran məcburi mexanizm olduğu halda, konstitusiya müşahidəsi tövsiyə xarakterli, qeyri-məcburi institusional fəaliyyət formasıdır. Bu fərqləndirmə hüquqi dövlətin sabitliyi, hakimiyyət bölgüsünün balansı və insan hüquqlarının müdafiəsi baxımından nəzəri və praktik əhəmiyyət kəsb edir. Araşdırmanın nəticələri Azərbaycan hüquq sistemində və müqayisəli konstitusiya hüququ tədqiqatlarında tətbiq oluna bilər.

Açar sözlər: konstitusiya nəzarəti, konstitusiya müşahidəsi, hüququn aliliyi, konstitusiya məhkəməsi, hüquqi təfsir, normativ nəzarət, hüquqi doktrina, dövlət hakimiyyəti, insan hüquqları.

Konstitusiya - hüquqi dövlətin normativ əsaslarını və ictimai müqavilə ideyasının ali hüquqi ifadəsini ehtiva edən təməl hüquqi akt olaraq - yalnız dövlət hakimiyyətinin təşkilati-struktur çərçivəsini müəyyən etmir. O, eyni zamanda, hüquqi sistemin daxili məntiqini, dəyərlər iyerarxiyasını və hüququn ali prinsiplərini müəyyənləşdirən fundamental norma kimi çıxış edir. Başqa sözlə, konstitusiya hüquqi-siyasi reallığın normativ konstruksiyası olmaqla, hüquq sisteminin həm ontoloji, həm də aksioloji əsasını təşkil edir.

Lakin konstitusiyanın formal olaraq "ali hüquqi qüvvəyə malik akt" statusu qazanması, onun reallıqda hüquqi sistemin faktiki ali norması kimi işləməsi üçün kifayət etmir. Bu halda normativ "ideal" ilə institusional "reallıq" arasında mövcud olan və hüquq nəzəriyyəsində tez-tez vurğulanan struktur gərginlik meydana çıxır. Məhz bu ziddiyyət, konstitusiyanın praktiki müstəvidə hüququn ali prinsipi kimi aparıcı hüquqi statusa malik mövqe qazanmasını təmin etmək üçün xüsusi hüquqi institutlara - xüsusilə də konstitusiyaya nəzarət mexanizminə - ehtiyac yaradır. Bu mənada,

♦ **Oruclu Rüstəm Əfqan oğlu** - Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyinin Məhkəmə Ekspertizası Mərkəzinin doktorantı (Azərbaycan). E-mail: orudzhlu@list.ru

konstitusiyaya nəzarət yalnız texniki-hüquqi vasitə deyil, hüquqi dövlətin davamlılığını təmin edən dərin institusional və ideoloji konsepsiyadır.

Konstitusiyaya nəzarət institutu, mahiyyət etibarilə, dövlət hakimiyyətinin sərhədsiz və nəzarətsiz təzahürlərinin hüququn ali hökmranlığı prinsipi ilə uzlaşdırılmasını təmin edən normativ-institusional nəzarət mexanizmidir. Bu institut hüquqi dövlətin özünü tənzimləmə mexanizmi kimi çıxış edərək, normativ sistemin daxilində daxili ardıcıllığın, məntiqi bütövlüyün və dəyərlər harmoniyasının qorunmasına xidmət edir. Hüquqi aktların konstitusiyanın əsas prinsipləri və dəyərləri ilə uyğunluğunu təmin edən bu nəzarət mexanizmi, yalnız normativ ardıcıllığın təminatçısı deyil, həm də hüququn inkişaf dinamikasında təməl rol oynayan struktur elementdir. Bu çərçivədə konstitusiyaya nəzarət, hüquqi sistemin institusional bütövlüyünü təmin etməklə yanaşı, hüququn ali dəyərlərinin transformasiyasına və yenidən qurulmasına xidmət edən konseptual və funksional vasitə kimi çıxış edir.

Bu institutun təhlili isə sırf pozitiv hüquq müstəvisində məhdudlaşdırıla bilməz. Onun fəlsəfi-ideoloji əsaslarının, hüquqi epistemologiyanın, dövlət nəzəriyyəsinin və konstitusional hüquq fəlsəfəsinin kontekstində nəzərdən keçirilməsi vacibdir. Daha ətraflı ifadə etsək, konstitusiyaya nəzarət yalnız hüquqi norma ilə ali konstitusiya dəyərləri arasında statik münasibəti deyil, eyni zamanda bu münasibətin dinamikasını - yəni hüquqi sistemdə dəyərlərin çevik şəkildə yenidən interpretasiyasını və tətbiqini təmin edən mexanizmi ifadə edir. O, hüquqi sistemin "mərkəzi sinir sistemi" funksiyasını yerinə yetirməklə, hüquqi norma ilə ali hüquqi dəyərlər arasındakı əlaqənin davamlı və funksional şəkildə işləməsinə zəmin yaradır.

Bu baxımdan, təqdim olunan konseptual təhlilin məqsədi konstitusiyaya nəzarət anlayışının hüquqi kateqoriya kimi elmi-nəzəri əsaslarını müəyyən etmək, onun normativ arxitekturasını və hüquqi sistemdə tutduğu yerini dərinliklə araşdırmaqdan ibarətdir. Beləliklə, konstitusiyaya nəzarət institutuna yalnız hüquqi texnikanın predmeti kimi deyil, həm də hüquqi dövlətin konstitusiya prinsiplərini və dəyər əsaslarını qoruyan strateji mexanizm kimi yanaşmaq zərurəti meydana çıxır.

Bu ümumi yanaşmanı əsas götürərək, konstitusiyaya nəzarət anlayışının daha konkret hüquqi çərçivədə izahı məqsədilə terminoloji və ensiklopedik mənbələrə müraciət zərurəti meydana çıxır. Bu kontekstdə "Böyük Hüquq Ensiklopediyası" nəşrində təqdim edilən tərif, konstitusiya nəzarəti institutunun nəzəri mahiyyətini və funksional əhatə dairəsini kifayət qədər geniş və sistemli şəkildə təsvir edir: "konstitusiya nəzarəti – dövlətin hüquq-mühafizə fəaliyyətinin xüsusi növü olub, qanunların və digər normativ hüquqi aktların mövcud dövlətin konstitusiyasına uyğunluğunun yoxlanılmasına yönəlmiş fəaliyyətdir. Bu nəzarət müxtəlif hüquqi və institusional modellər əsasında həyata keçirilə bilər: a) ümumi yurisdiksiyalı məhkəmələr tərəfindən (məsələn, ABŞ, Argentina, Danimarka, Meksika, Norveç, Yaponiya); b) ali məhkəmə instansiyası səviyyəsində (Avstraliya, Boliviya, Hindistan, İrlandiya, Kanada, Filippin, İsveçrə); c) yalnız bu sahə üzrə ixtisaslaşmış konstitusiya məhkəmələri tərəfindən (Rusiya Federasiyası, Avstriya, Almaniya, İtaliya, Türkiyə, Kipr); ç) qeyri-məhkəmə xarakterli xüsusi orqanlar tərəfindən (məsələn, Fransada Konstitusiya Şurası). Konstitusiya nəzarətinin obyektinə yalnız qanunlar deyil, eyni zamanda konstitusiyaya dəyişikliklər, beynəlxalq müqavilələr, parlament reqlamentləri və bəzi hallarda icra hakimiyyəti orqanlarının normativ aktları da daxil edilir. Federativ quruluşlu dövlətlərdə isə federasiya və subyektlər arasında səlahiyyət bölgüsünün konstitusiyaya uyğunluğu da nəzarətin predmeti ola bilər. Bu institut forma və məzmun baxımından iki istiqamətdə tətbiq olunur: formal nəzarət qanunvericilik prosedurlarının konstitusiyaya uyğunluğunu yoxlayır, material nəzarət isə aktın məzmununun konstitusiya prinsiplərinə uyğun olub-olmamasınıqiymətləndirir. Nəzarət forması

həmçinin abstrakt (konkret hüquqi mübahisə olmadan), həm də konkret (müəyyən işlə əlaqədar) ola bilər. Müasir dövrdə dövlətlərdə əsasən iki model – sonrakı (post factum) və qabaqlayıcı (preventiv) nəzarət tətbiq olunur. ABŞ, Almaniya və İtaliya kimi ölkələrdə sonrakı nəzarət geniş yayılmışdır. İsveç və Finlandiya isə qanunların parlament müzakirəsi mərhələsində konstitusiyaya uyğunluğunu yoxlayan qabaqlayıcı nəzarət modelindən istifadə edirlər. Fransa, Mavritaniya, Qabon və digər bəzi ölkələrdə isə qanunvericilik aktları promulqasiyaedilməzdən əvvəl konstitusiya nəzarətindən keçir. Nəzarəti həyata keçirən orqan konstitusiyaya zidd hesab etdiyi aktı tam və ya qismən hüquqi qüvvədən salmaq səlahiyyətinə malikdir və bu qərar aktın gələcək tətbiqini istisna edir" [6, s. 345-346].

Yuxarıda göstərilən tərifin mühüm üstünlüyü ondan ibarətdir ki, o, konstitusiya nəzarətinin yalnız hüquqi məzmununu deyil, həm də bu institutun institusional subyektlərini, tətbiq mexanizmlərini və müxtəlif dövlət modellərində formalaşmış həyata keçirmə üsullarını sistemli və əhatəli şəkildə təqdim edir. Belə geniş və dərin yanaşma konstitusiyaya nəzarətin sadəcə formal hüquqi-prosedural proses kimi qəbul edilməsinin kifayət etmədiyini göstərir. Əksinə, bu institut dövlət hakimiyyətinin struktur və funksiyalarının konstitusiyaya uyğunluğunun təmin edilməsində həlledici rol oynayır, dövlətin demokratik əsaslarının və hüququn aliliyinin qorunması üçün fundamental mexanizm kimi fəaliyyət göstərir. Konstitusiya nəzarəti, dövlətin səlahiyyətlərini qanun çərçivəsində məhdudlaşdıraraq, konstitusiyanın ali hüquqi statusunu və hüquqi sabitliyini təmin edir, həmçinin vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının effektiv müdafiəsinin hüquqi zəmanətidir. Bu baxımdan, onun institusional və funksional çərçivəsinin aydın və sistemli izahı hüquqi dövlət quruculuğunda və konstitusiya hüququnun inkişafında əvəzolunmaz əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycan hüquq ədəbiyyatında da bu anlayışa dair müxtəlif yanaşmalara rast gəlmək mümkündür. Məsələn, Z.A. Əsgərov "Konstitusiya hüququ. Dərslik" əsərində qeyd etmişdir ki, "konstitusiyada səlahiyyəti, fəaliyyət istiqamətləri daha ətraflı şəkildə təsbit olunmuş yeganə məhkəmə hakimiyyəti orqanı Azərbaycan Respublikasının Konstitusiya Məhkəməsidir. Konstitusiyada bu məhkəmə orqanın səlahiyyətlərinin dəqiq tənzimlənməsi, sadəcə, onun əhəmiyyətindən irəli gəlmir. Konstitusiyada bu yolla konstitusiya nəzarəti institutu tənzim olunur. Başqa sözlə, Konstitusiya Məhkəməsi vasitəsilə konstitusiya nəzarəti həyata keçirilir. Konstitusiya nəzarəti Azərbaycan Respublikasının hüquq sistemində yeni institutdur və hələlik ətraflı tədqiq olunmamışdır" [1, s. 453].

Bu yanaşma Azərbaycan Respublikasının konstitusiya sistemində konstitusiya nəzarəti institutunun rolunu və funksiyasını həm metodoloji, həm də nəzəri baxımdan əhəmiyyətli dərəcədə aydınlaşdırır. Z.A. Əsgərovun fikrincə, Konstitusiya Məhkəməsi təkcə normativ aktların uyğunluğunu yoxlayan məhkəmə orqanı olmaqla kifayətlənmir, həmçinin hüquqi dövlət prinsipinin müdafiəsində həlledici bir institut kimi çıxış edir. Bu, Konstitusiya Məhkəməsinin funksiyalarının genişliyini və onun dövlət hakimiyyətinin balanslaşdırılmasındakı strateji əhəmiyyətini vurğulayır. Konstitusiya Məhkəməsi vasitəsilə həyata keçirilən nəzarət mexanizmi yalnız qanunların konstitusiyaya uyğunluğunu yoxlamaqla məhdudlaşmır, həm də konstitusiya dəyərlərinin, fundamental hüquq və azadlıqların qorunmasını təmin edir. Bu institut, hüquqi dövlətçiliyin əsas sütunlarından biri kimi, qanunvericilik və icra hakimiyyəti orqanlarının fəaliyyətini konstitusiya çərçivəsində məhdudlaşdıraraq, hüququn ali statusunun sarsılmazlığını təmin edir. Bu məqamlar konstitusiya nəzarətinin Azərbaycan hüquq sistemində yeni olsa da, onun əhəmiyyətinin getdikcə artdığını və gələcəkdə hüquqi tədqiqatlarda daha geniş müzakirə obyektinə çevriləcəyini göstərir.

Ə.H. Rzayev isə "Dövlət idarəetməsi: nəzəriyyə və praktika" adlı əsərində konstitusiya nəzarətinin hüquqi dövlətin əsas atributlarından biri olduğunu xüsusi vurğulayır və qeyd edir ki, konstitusiya qanunvericilik sisteminin əsası olmaqla, ən yüksək hüquqi qüvvəyə malikdir. Onun fikrincə, konstitusiyanın aliliyinin təmin olunması, müdafiəsi və ona riayət edilməsi institusional konstitusiya nəzarətinin təşkilindən və effektiv fəaliyyətindən asılıdır. Bu baxımdan, konstitusiya nəzarəti yalnız qanunların və digər normativ aktların konstitusiyaya uyğunluğunun yoxlanılması ilə məhdudlaşmır; o, cəmiyyətdə və dövlətdə konstitusiyanın ali hüquqi statusunun qorunmasını və hüququn aliliyinin reallaşmasını təmin edən sistemli mexanizmdir. Rzayevin yanaşması konstitusiya nəzarətini hüquqi dövlət statusu daşıyan hər bir demokratik ölkənin fundamental institutu kimi təqdim edir və vurğulayır ki, bu institut olmadan hüquqi dövlət konsepsiyasının həyata keçirilməsi qeyri-mümkündür. Onun fikrincə, konstitusiya nəzarəti bütün hakimiyyət orqanlarının fəaliyyətinə nəzarət mexanizmi olmaqla yanaşı, hüququn aliliyinin təminatçısıdır, bu da onun hüquq sistemindəki yeri və rolunun dərinliyini göstərir [2, s. 298].

Bununla paralel olaraq, N.H. Şükürovun "Konstitusiya nəzarəti və ictimai təcrübə" adlı məqaləsində konstitusiya nəzarətinin "geniş" və "məhdud" formalarının mövcudluğu vurğulanır. Şükürov konstitusiya nəzarətinin həyata keçirilməsi zamanı subyektlərin müxtəlif yanaşmalarını və funksional fərqliliklərini təhlil edərək bildirir ki, "geniş" nəzarət forması normativ hüquqi aktların geniş spektrini əhatə edir və bununla da konstitusiya nəzarətinin daha universal və kompleks xarakter daşımasına imkan verir. Əksinə, "məhdud" nəzarət modeli isə obyektlərin dairəsini qanunvericilik tərəfindən müəyyən edilmiş konkret sahələrlə məhdudlaşdırır ki, bu da nəzarətin daha spesifik və fokuslanmış formada həyata keçirilməsinə şərait yaradır. Şükürovun misal gətirdiyi Qazaxıstan modeli yalnız qanunlar və beynəlxalq müqavilələrin konstitusiya nəzarətinin predmetinə daxil edilməsini nümunə kimi göstərir ki, bu da dövlətlərin konstitusiya nəzarəti institunun müxtəlif formalarda və səviyyələrdə təşkil oluna biləcəyini bir daha təsdiqləyir [3, s. 210].

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, konstitusiya nəzarəti anlayışının hüquq nəzəriyyəsində daha dəqiq və sistemli çərçivələrinin müəyyənləşdirilməsi məqsədilə bu anlayışın hüquq ədəbiyyatında tez-tez onunla sinonim kimi istifadə olunan "konstitusiya müşahidəsi" (monitorinqi) ilə müqayisəli təhlili zəruridir. Bu iki termin arasındakı qarışıqlığın əsas səbəblərindən biri bəzi hüquqi mənbələrdə və elmi ədəbiyyatda onların sinonim kimi təqdim edilməsidir (məsələn, yuxarıda istinad olunan "Böyük Hüquq Ensiklopediyası" nəşrində [9, s. 353]). Lakin, mənim fikrimcə, bu institutlar arasında həm hüquqi nəticələr baxımından, həm də institusional səlahiyyətlər aspektində mühüm fərqlər mövcuddur. Çünki, konstitusiya nəzarəti adətən məcburi hüquqi nəticələr doğuran qərarlarla müşayiət olunur və yalnız səlahiyyətli orqanlar tərəfindən həyata keçirilir. Əksinə, konstitusiya müşahidəsi daha çox analitik və tövsiyəedici xarakter daşıyır və onun hüquqi nəticə yaratmaq funksiyası məhduddur. Bu fərqlər konstitusiya nəzarəti institutunun hüquqi dövlətin fəaliyyətindəki vacib rolunu və konstitusiyanın aliliyinin təminatında daşıdığı mühüm funksiyanı xüsusi olaraq vurğulayır.

Bu yanaşma professor Y.L. Şuljenkonun fikirlərində də öz əksini tapmışdır. Y.L. Şuljenko da "konstitusiya nəzarəti" və "konstitusiya müşahidəsi" anlayışlarını eyniləşdirmir. Onun fikrincə, "bu anlayışlar arasındakı fərq, həmin funksiyaları həyata keçirən orqanların pozuntu aşkarlandıqda tətbiq edə biləcəkləri tədbirlərin xarakteri ilə bağlıdır. Müşahidə funksiyasını yerinə yetirən orqanlar qanunsuz aktı ləğv etmək və ya hüquqi qüvvədən salmaq səlahiyyətinə malik deyillər. Nəzarət funksiyasını həyata keçirən orqanlar isə, əksər hallarda, hüquqi təsir imkanlarına, xüsusilə də

qanunsuz aktların ləğvi hüququna malik olurlar. Məhz bu hüquqi səlahiyyət fərqi "nəzarət" - i "müşahidə" - dən əsaslı surətdə fərqləndirir" [13, s. 7].

Mövzuya dair irəli sürülən müxtəlif nəzəri yanaşmalar kontekstində, mənim fikrimcə, M.V. Baqlayın konstitusiya nəzarətinin hüquqi mahiyyətinə dair irəli sürdüyü konseptual mövqe xüsusi elmi və nəzəri əhəmiyyət kəsb edir. M.V. Baqlayın "Rusiya Federasiyasının Konstitusiya Hüququ: ali məktəblər üçün dərslik" əsərində qeyd etdiyi kimi, "konstitusiya nəzarəti anlayışı tez-tez konstitusiya müşahidəsi (monitorinqi) ilə eyni mənada işlədilsə də, nəzarət və müşahidə terminləri eyni deyil" [5, s. 666]. İlk baxışda bu fərqləndirmə sırf semantik səciyyə daşıyırmış kimi görünə bilər. Lakin əslində o, hüquqi təsirin mahiyyəti və dövlət hakimiyyəti orqanları arasındakı münasibətlərin hüquqi əsaslandırılması baxımından dərin institusional və normativ fərqləri ehtiva edir.

M.V. Baqlayın izahına əsasən, "nəzarət" anlayışı təkcə hüquqi uyğunluğun yoxlanılması ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda həmin yoxlamanın nəticəsi olaraq hüquqi nəticələr doğura biləcək səlahiyyətin mövcudluğunu da özündə ehtiva edir. Bu mənada nəzarət aktı, hüquqi nəticələrin meydana gəlməsi baxımından, məcburi xarakter daşıyır: "nəzarət adətən bir dövlət orqanının digər, ona tabe olan orqanın fəaliyyətini yoxlamaq və hətta onun aktlarını ləğv etmək hüququ kimi başa düşülür" [5, s. 666]. Əksinə, "müşahidə" fəaliyyəti hüquqi sistemdə sırf informativ xarakter daşıyır, normativ nəticə doğurmur və dövlət orqanlarının davranışlarını yalnız tövsiyə xarakterli istiqamətləndirmə ilə məhdudlaşdırır.

M.V. Baqlay bu fərqi daha da dəqiqləşdirərək qeyd edir ki, "müşahidə funksiyasını həyata keçirən orqan konstitusiyaya zidd aktı aşkar etdikdə, onu qəbul etmiş orqana və ya ondan yuxarı orqana həmin aktın ləğv edilməsini tövsiyə edir. Konstitusiya nəzarəti isə səlahiyyətli orqana bu aktları birbaşa ləğv etmək və ya qüvvəsini itirmiş hesab etmək imkanı verir" [5, s. 666]. Bu izah konstitusiya nəzarəti ilə müşahidə arasında yalnız prosedur və forma baxımından deyil, onların hüquqi nəticə doğurma gücü kontekstində də prinsipial fərqin mövcudluğunu aydın şəkildə ortaya qoyur.

Bu baxımdan düşünürəm ki, M.V. Baqlayın irəli sürdüyü konsepsiya, konstitusiya nəzarətinin hüquqi dövlət ideyası çərçivəsində niyə əsas institusional mexanizmə çevrildiyini əsaslandırmaq baxımından olduqca vacibdir. Hüquqi nəticə doğuran və səlahiyyətlərlə təmin olunmuş institusional fəaliyyət sahəsi kimi konstitusiya nəzarəti, hüququn aliliyinin təmin olunmasının əsas vasitələrindən biri kimi çıxış edir. Məhz bu hüquqi güc, onu passiv və qeyri-məcburedici müşahidə formasından mahiyyət etibarilə fərqləndirir.

Xüsusilə diqqətəlayiq məqam isə ondan ibarətdir ki, M.V. Baqlay konstitusiya nəzarətinin hüquqi təsir gücünü vurğulamaqla yanaşı, onun digər hakimiyyət qolları üzərində konstitusion-iyerarxik üstünlük kimi anlaşılmasına qarşı çıxır. Müəllifin fikrincə, "konstitusiya nəzarəti anlayışı konstitusiya icraatı üçün daha uyğun olsa da, bu, heç də qanunverici və icraedici orqanların ona tabe olması demək deyil" [5, s. 666]. Bu mövqe, konstitusiya nəzarəti institutunun hüquqi mahiyyətini və onun dövlət hakimiyyəti sistemindəki rolunu optimal şəkildə tarazlaşdıran nəzəri bir çərçivə təqdim edir: nəzarət orqanı digər orqanlardan üstün mövqedə dayanan instansiya deyil, sadəcə olaraq konstitusiyanın aliliyini təmin etmək funksiyasını yerinə yetirən neytral və hüquqi cəhətdən legitimləşdirilmiş bir subyektdir.

Bu yanaşma, mənim qənaətimə görə, konstitusiya nəzarətinin hüquqi sistemdəki rolunu yalnız formal səlahiyyətlər müstəvisində deyil, həm də normativ legitimlik kontekstində əsaslandırmağa geniş imkan yaradır. Bu mənada M.V. Baqlayın mövqeyi konstitusionalizmin müasir doktrinasında

mərkəzi prinsip statusu qazanmışdır: hüququn aliliyi yalnız hüquqi səlahiyyətə malik, lakin siyasi neytrallıq prinsipinə sadiq qalan institusional nəzarət vasitəsilə təmin edilə bilər.

Qeyd olunan mövqelərlə yanaşı, mənim fikrimcə, T.Y. Xabriyevanın yanaşması da "konstitusiya nəzarəti" və "konstitusiya müşahidəsi (monitorinqi)" anlayışlarının hüquqi baxımdan dəqiq fərqləndirilməsi üçün xüsusi nəzəri və praktik əhəmiyyət kəsb edir. Onun "Konstitusiya nəzarəti. Konstitusiyanın hüquqi müdafiəsi. Müasir konstitusiya nəzəriyyəsi" adlı monoqrafiyasında bu məsələyə kompleks və sistemli yanaşma nümayiş etdirilir. Müəllif haqlı olaraq qeyd edir ki, hüquq ədəbiyyatında bu iki anlayışın münasibəti ilə bağlı yekdil mövqe yoxdur: "konstitusiya nəzarəti və konstitusiya müşahidəsi (monitorinqi) anlayışlarının münasibətinə dair hüquq ədəbiyyatında müxtəlif yanaşmalar mövcuddur. Bəzi müəlliflər bu anlayışları eyniləşdirsələr də, digərləri onların arasında məzmun fərqlərini vurğulayır və müşahidəni nəzarətin bir forması kimi dəyərləndirirlər. Terminoloji baxımdan bu anlayışların sərhədlərini dəqiq müəyyənləşdirmək çətin olsa da, onların hüquqi funksiyalar baxımından fərqləndirilməsi vacibdir. Belə ki, nəzarət - hüquqi aktların konstitusiyaya uyğunluğuna nəzarət etmək və ziddiyyət aşkarlandıqda bu aktları ləğv etmək səlahiyyəti ilə müşayiət olunan hüquqi mexanizmdir. Müşahidə isə yalnız aktların izlənməsi və qanun pozuntusu aşkarlandıqda müvafiq orqanlara tövsiyələr verilməsi ilə məhdudlaşır. Məsələn, prokuror nəzarəti yalnız hüquqi aktların icrasını müvəqqəti dayandırmaq imkanı verir, lakin onları birbaşa ləğv etmək səlahiyyəti yoxdur. Nəticə etibarilə, nəzarət və müşahidə sistemləri arasında olan bu hüquqi və funksional fərqlər nəzərə alınmalı, konstitusiya nəzarətinin təsir imkanları onun müşahidədən əsaslı şəkildə fərqləndiyini göstərməlidir" [12, s. 20-21].

K.Y. Qoqleva da "Konstitusiya nəzarəti və konstitusiya müşahidəsi (monitorinqi) dövlət nəzarəti fəaliyyətinin spesifik növləri kimi" adlı elmi məqaləsində konstitusiya nəzarəti institutuna dair analitik yanaşma sərgiləyərək, bu institutun hüquqi mahiyyətini və funksional zərurətini daha geniş kontekstdə şərh etmişdir. Müəllif qeyd edir ki, "hər bir bürokratiyada, onun yerləşdiyi ölkədən asılı olmayaraq, sıravi vətəndaş üzərində öz mövqeyindən, yəni üstünlüyündən sui-istifadə etmək cəhdi mövcuddur. Lakin qanun bu cür özbaşınalığın qarşısını almağa xidmət edir. Eyni zamanda, "köhnə" və ya "yeni" demokratiya formasına malik istənilən dövlətin qanunvericilik bazası məzmununa görə milli konstitusionalizmin tələblərinə tam uyğun olmalı və beynəlxalq hüququn əsas prinsiplərinə riayət etməlidir." K.Y. Qoqleva həmçinin, B.S. Ebszeevin fikrinə istinad edərək vurğulayır ki, "konstitusiya dövlət və onun orqanlarının fəaliyyətini, hətta çoxsaylı konkret məsələləri detallı şəkildə tənzimləsə də, hüquqi tənzimləmənin əsas prinsiplərini ifadə edən, formal dəqiqlikdən uzaq olan ümumi müddəalara da malikdir. Bu isə həmin ümumi prinsiplərin sonrakı qanunvericilik aktları və digər normativ hüquqi sənədlərlə dəqiqləşdirilməsi və tətbiqinin təmin olunmasını tələb edir. Beləliklə, normativ aktların konstitusionalizm prinsiplərinə uyğunluğunu müəyyən edən, yaranan hüquqi ziddiyyətləri və boşluqları operativ aradan qaldırmaq üçün effektiv dövlət mexanizmi mövcud olmalıdır. Bu mexanizm isə dövlət nəzarətinin bir növü olan konstitusiya nəzarəti institutudur" [7, s. 80-81].

Bununla yanaşı, həmin məqalədə K.Y. Qoqleva dövlət nəzarəti, konstitusiya nəzarəti və konstitusiya müşahidəsi (monitorinqi) anlayışlarını müqayisəli şəkildə təhlil edir və nəticə etibarilə V.E. Çirkinin konstitusiya nəzarətini "dövlət hakimiyyətinin nəzarət qolunun sistemində xüsusi nəzarət forması" kimi səciyyələndirməsini qəbul edir. Lakin o, Çirkinin "konstitusiya nəzarəti və müşahidəsi (monitorinqi)" terminlərini "və" bağlayıcısı ilə yanaşı işlətməsinin bu anlayışları bir-birinin sinonimi kimi təqdim etmə riskini daşıdığını qeyd edir və bu məqamın dəqiqləşdirilməsinə ehtiyac olduğunu əsaslandırır. K.Y. Qoqleva əlavə edir ki, dövlət nəzarəti fəaliyyətinə dair elmi və

tədris ədəbiyyatında "nəzarət" və "müşahidə (monitorinq)" funksiyalarının fərqləndirici xüsusiyyətləri tam olaraq konstitusiya nəzarəti və konstitusiya müşahidəsi institutlarına tətbiq edilə bilməz. Bu sahədə daha dərin, normativ əsaslara söykənən doktrinal araşdırmaların aparılması zəruridir [7, s. 84].

R.V. Paşkov da "20-ci əsrin konstitusiya texnologiyaları (konstitusiya yenilikləri)" adlı əsərində konstitusiya nəzarətinin hüquqi və institusional əsaslarını geniş şəkildə təhlil edərək, bu institutun müasir konstitusionalizmin ayrılmaz tərkib hissəsi olduğunu vurğulayır. R.V. Paşkovmüəllifi olduğu həmin əsərdə vurğulayır ki, "qərb siyasi-konstitusiya texnologiyaları mərkəzi hakimiyyətin qanunverici, icraedici və məhkəmə hakimiyyətinə bölünməsi, konstitusiya məhkəmə nəzarətinin həyata keçirilməsi, siyasi partiyaların seçkilərdə rəqabət aparması kimi siyasi bazar doktrinasına əsaslanır. Xalqın iradəsinin əsas ifadəçisi kimi partiyaların rolu önə çıxır, insan hüquqları doktrinası dövlət fəaliyyətinin ən ali qiymətləndirilməsi kimi qəbul edilir. Eyni zamanda, dövlət dünyəvi (sekulyar) xarakter daşıyır, hüquqi dövlət prinsipi tətbiq olunur və dövlətin sosial məsuliyyəti ön plandadır" [10, s. 4]. R.V. Paşkov qeyd edilən əsərdə konstitusiya nəzarəti anlayışını təhlil edərək əlavə olaraq həmçinin qeyd etmişdir ki, "konstitusiya ədaləti - demokratik dövlətin əsas elementlərindən biri olaraq məhkəmə vasitəsilə konstitusiya nəzarətinin həyata keçirilməsidir. Bu, gələcək dövlətlərin konstitusiya texnologiyalarından biridir və artıq bir çox ölkədə tətbiq olunur, bəzilərində isə yalnız formal, şərti şəkildə mövcuddur. Belə nəzarətin zəruriliyi hamı tərəfindən qəbul edilə bilər, lakin onun tətbiq formaları ilə bağlı müxtəlif fikirlər mövcuddur. Məsələn, Estoniya ədalət kanslerinin modeli kiçik dövlətlər üçün uyğun sayılır; Fransada Konstitusiya Şurası hakimiyyət orqanlarının arbitraja rəsmi razılığı əsasında fəaliyyət göstərir; Almaniya-Rusiya modeli daha çox federativ dövlətlərdə tətbiq edilir. İranda isə Konstitusiyanın Müdafiəsi Şurası ruhani ədalət orqanı kimi totalitar mahiyyətə malik olub, cəmiyyətdə demokratik islahatların effektiv şəkildə ləngiməsinə səbəb olur. Bütün bu modellər birbaşa Konstitusiyalarda tənzimlənir və çox vaxt ayrıca fəsillərdə əks olunur" [10, s. 31].

Beləliklə, konstitusiya nəzarəti və konstitusiya müşahidəsi (monitorinqi) normativ aktların konstitusiyaya uyğunluğunun yoxlanılmasına yönəlmiş hüquqi fəaliyyət sahələri olmaqla, bir sıra prinsipial xüsusiyyətlərə malikdir. Birincisi, bu institutlar hüququn aliliyi və konstitusiyanın üstünlüyü prinsiplərinə əsaslanaraq, normativ-hüquqi sistemdə ali hüquqi akt olan Konstitusiyanın prioritetini təmin etməyə xidmət edir. İkincisi, tətbiq olunan hüquqi tədbirlərin intensivlik dərəcəsinə görə onlar iki əsas forma üzrə fərqləndirilirlər: konstitusiya nəzarəti — səlahiyyətli orqana normativ aktın konstitusiyaya zidd olduğunu müəyyən etdikdə onu birbaşa ləğv etmək və ya hüquqi qüvvədən salmaq imkanı verən təsirli və məcburi hüquqi mexanizmdir. Əksinə, müşahidə institutu isə passiv və konsultativ xarakter daşıyır və yalnız tövsiyə xarakterli nəticələrlə məhdudlaşır.Üçüncüsü, hər iki institut əsasən hüquqyaradıcı fəaliyyətə - yəni normativ hüquqi aktların ilkin formalaşma mərhələsinə - tətbiq olunur və bu baxımdan preventiv nəzarət funksiyasını yerinə yetirir. Dördüncüsü, konstitusiya nəzarəti və müşahidəsi konstitusiyanın ali hüquqi qüvvəsinin qorunmasına yönəldiyi üçün, ümumi qanunilik sistemində ən yüksək nəzarət səviyyəsini təşkil edən və hüquqi dövlətin strukturunda mühüm yer tutan institusional mexanizmlərdir.Beşincisi, konstitusiya nəzarəti fəaliyyəti hüquqi təfsir institutuyla - xüsusilə də konstitusiya normalarının semantik, sistemli və teleoloji interpretasiyası ilə - ayrılmaz şəkildə bağlıdır. Bu təfsir funksiyası konstitusiya nəzarətinin mərkəzi məzmun elementini təşkil edir və onun normativ hüququn inkişafında fəal rolunu ön plana çıxarır. Bu konseptual xüsusiyyətlər, konstitusiya nəzarətinin yalnız praktiki-hüquqi nəzarət vasitəsi olmadığını, eyni zamanda dövlət-

hüquq sistemində müstəqil və kompleks nəzəri-funksional təhlil tələb edən bir institut olduğunu nümayiş etdirir. Belə yanaşma, müasir idarəetmədə hüquqi məsuliyyətin yenidən strukturlaşdırılması, hüquqi normativliyin təmin olunması və konstitusiya nəzarəti orqanlarının institusional təşəkkülü fonunda bu institutun dövlət və cəmiyyət həyatında sistemli və dəyərlərə əsaslanan mövqeyini əsaslandırmağa imkan verir [12, s. 26-27].

Yuxarıda qeyd olunan və istinad edilən mülahizələr kontekstində belə qənaət formalaşa bilər ki, konstitusiya nəzarəti və konstitusiya müşahidəsi funksiyalarını həyata keçirən institutlar arasında siyasi və hüquqi xarakterlərin sərt şəkildə ayrılması zəruridir. Lakin bu cür sərt fərqləndirmənin hər zaman məntiqi və hüquqi baxımdan əsaslı olduğunu demək çətindir. Çünki konstitusiya nəzarəti institutunu formalaşdıran elementlər - səlahiyyətli orqanlar, normativ aktlar və hüquqi-siyasi ənənələr - konkret ictimai münasibətlər sistemində fəaliyyət göstərir və həmin münasibətlərin dinamikası ilə qarşılıqlı şəkildə formalaşır. İctimai münasibətlər sistemi praktiki baxımdan tamlığı ilə xarakterizə olunur; bu səbəbdən normativ sahədəki boşluqlar, əksər hallarda, institusional praktika vasitəsilə kompensasiya edilir. Belə yanaşma konstitusiya nəzarətini yalnız formal-normativ çərçivədə deyil, həm də subyektiv hüquqi şüur və ictimai dəyərlər prizmasından təhlil etməyə imkan yaradır. Məsələn, bir tərəfdən konstitusiya nəzarətinin hüquqi dəyəri qəbul olunur, digər tərəfdən isə onun potensial siyasi komponentləri nəzərə alınır və bu, hüquqi və siyasi dəyərlərin qarşılıqlı təsirini şərtləndirir. Belə bir kompleks yanaşma konstitusiya nəzarətinin hüquqi əsaslarını inkar etmədən, onun sosial əhəmiyyətini də ön plana çıxarmağa imkan verir. Bu institutun sosial funksiyası yalnız hüquqi dövlət ideyasının reallaşması baxımından deyil, həm də fərdi hüquqların müdafiəsi və sabit hüquqi statusun təmin olunması baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Beləliklə, konstitusiya nəzarəti - konstitusiyanın və onunla təsbit olunmuş əsas insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının effektiv qorunmasının təminatçısı kimi çıxış edir.Konstitusiya nəzarəti, özünəməxsus hüquqi və institusional xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq, konstitusiya quruluşunun dayanıqlılığını və ali hüquqi normativliyin sabitliyini təmin edə biləcək əsas mexanizmlərdən biridir. Konstitusiya quruluşunun varlığı təkcə konstitusiyanın mövcudluğu ilə deyil, eyni zamanda onun hüquqi dövlətin struktur atributları - demokratik rejim, səlahiyyət bölgüsü, insan hüquqları və s. - ilə əlaqəli şəkildə işləkliyi ilə müəyyən edilir. Konstitusiya nəzarəti isə bu atributların effektivliyini təmin edən, onları vahid sistemə çevirən və onların davamlılığını hüquqi baxımdan sığortalayan əsas hüquqi institutdur [12, s. 33].

Düşünürəm ki, bu hissədə konstitusiya nəzarətinin həyata keçirilməsi üçün zəruri olan əsas şərtləri təhlil etmək məqsədəuyğundur. K. Gözlerin "Konstitusiya Hüququna Giriş: Ümumi Prinsiplər və Türkiyə Konstitusiya Qanunu" adlı əsərində qeyd etdiyi kimi, "bir ölkədə konstitusiya nəzarətinin mövcud olması üçün öncə həmin ölkədə "yazılı" və "qəti" (dəyişdirilməsi çətin olan) konstitusiyanın olması vacibdir. Məsələn, Böyük Britaniya kimi yazısız konstitusiya sisteminə malik ölkələrdə konstitusiya nəzarəti tətbiq edilə bilməz. Çünki qanunların uyğunluğunu yoxlamaq üçün əsas götürüləcək konkret bir mətn yoxdur. Eyni zamanda, "yumşaq" (sadə qanun kimi dəyişdirilə bilən) konstitusiyaya malik ölkələrdə də konstitusiya nəzarəti tətbiq oluna bilməz. Çünki qanunverici orqan adi qanun vasitəsilə konstitusiyanı dəyişdirmiş olur" [4, s. 151]. K. Gözler istinad edilən əsərində qeyd etdiyi fikrə əsasən "əgər konstitusiya nəzarətinin mövcudluq səbəbi qanunlarla konstitusiya arasında hüquqi iyerarxiyanın olmasıdırsa, bu zaman konstitusiya məhkəmələrinin əsas funksiyası həmin iyerarxiyanı qorumaq və ona əməl olunmasını təmin etməkdir. Bu baxımdan, konstitusiya nəzarətinin məqsədi qanunların konstitusiyaya uyğunluğunu yoxlamaqdır və bu funksiyanın legitimliyi də məhz həmin yoxlamanın meyarının birbaşa konstitusiya olması ilə

bağlıdır. Əgər konstitusiya məhkəmələri qanunların konstitusiyaya uyğunluğunu deyil, başqa – məsələn, "ədalət", "sosial ədalət", "ictimai rifah" kimi ümumi və subyektiv anlayışlara uyğunluğunu əsas götürərək qiymətləndirməyə çalışsalar, onlar öz konstitusion legitimliklərini itirərlər. Qanunların konstitusiyaya uyğunluğunun yoxlanması yalnız konstitusiyanın konkret hüquqi normaları əsasında aparılmalıdır. Əgər məhkəmə bu məqsədlə "konstitusiyadan üstün prinsiplər", "ümumi hüquq prinsipləri" kimi mücərrəd və hüquqi baxımdan normativ qüvvəsi olmayan anlayışlara istinad edərsə, o zaman konstitusiya nəzarətinin hüquqi əsası zəifləyər və nəticədə həmin məhkəmənin fəaliyyəti hüquqi deyil, siyasi və ya ideoloji xarakter daşımağa başlaya bilər. Bu isə Konstitusiya məhkəmələrinin ən əsas xüsusiyyəti olan neytrallıq və legitimlik prinsipinə ziddir" [4, s. 151]. Bununla yanaşı həmin əsərdə qeyd edilən fikirlərin ardınca müəllif konstitusiyanı formal mənada, norma səviyyələrində qanunların üstünündə yerləşən və qanunlardan daha çətin dəyişdirilən bir mətn kimi təsvir etdiyini vurğulayaraq qeyd edir ki, "konstitusiyanın normativ iyerarxiyada qanunlardan yuxarıda və ən yüksək pillədə yer almasına "konstitusiyanın aliliyi" prinsipi deyilir. Bu prinsipə əsasən, qəbul edilən qanunlar konstitusiyaya zidd olmamalıdır. Həmçinin, sərt konstitusiyaya malik olan hüquq sistemlərində qanunverici orqanın konstitusiyaya zidd norma qəbul edə bilməsi üçün həmin normanı üzvlərinin səlahiyyətli çoxluğu ilə qəbul etməsi və konstitusiyada nəzərdə tutulan dəyişiklik prosedurlarına əməl etməsi tələb olunur. Əgər həmin tənzimləmə yalnız adi qanun əsasında həyata keçirilərsə, bu, konstitusiyanın sərtliyi prinsipinə zidd hesab olunur. Bəs belə bir vəziyyətdə – yəni qanunverici orqan konstitusiyaya zidd bir qanun qəbul edərsə – bu qanun hansı hüquqi nəticə ilə üzləşəcək? Məhz bu suala cavab olaraq, qanunların konstitusiyaya uyğunluğunun məhkəmə yolu ilə yoxlanılması sistemi – yəni konstitusiya ədalət mühakiməsi – formalaşmışdır. Beləliklə, konstitusiya məhkəmələrinin mövcudluq səbəbi qanunların konstitusiyaya uyğun olması zərurətidir. Normalar iyerarxiyasında yer alan normanın ona nisbətən daha yuxarıda duran norma ilə uyğunluğunu, adətən, həmin normanı tətbiq edən məhkəmə müəyyənləşdirir. Bu baxımdan, normalar iyerarxiyasında qanundan aşağıda olan digər normativ aktların (məsələn, qərarların, əsasnamələrin, təlimatların) qanunlara və konstitusiyaya uyğunluğu adi məhkəmələr tərəfindən hər zaman araşdırılıb və yoxlanılıb. Lakin tarixi baxımdan, Amerika Birləşmiş Ştatları istisna olmaqla, digər ölkələrdə, xüsusilə Qitə Avropası hüquq sistemi daxilindəki ölkələrdə adi məhkəmələr qanunların konstitusiyaya uyğunluğunu yoxlamaqda özlərini səlahiyyətsiz hesab etmişlər. Nəticədə, İkinci Dünya Müharibəsinə qədər bir çox ölkədə qanunların konstitusiyaya uyğunluğu məhkəmə vasitəsilə təmin edilə bilməmişdir. İkinci Dünya Müharibəsindən sonra isə Qərbi Avropa ölkələrində qanunların konstitusiyaya uyğunluğunu yoxlamaq səlahiyyətinə malik xüsusi konstitusiya məhkəmələrinin yaradılmasınabaşlanılmışdır" [4, s. 150-151].

Yuxarıda istinad edilən müəllifin yanaşmasından fərqli olaraq, mənim fikrimcə, konstitusiya nəzarətinin legitimliyi təkcə formal hüquqi norma və mətnlərlə məhdudlaşdırıla bilməz. Konstitusiya yalnız hüquqi sənəd deyil, həm də cəmiyyətin fundamental hüquqi dəyərlərini və prinsiplərini ifadə edən ali normativ aktdır. Bu baxımdan, konstitusiya mətninə sırf formal və mətnə bağlanan yanaşma – yəni normanın zahiri ifadəsinə bağlanmaq – çox vaxt konstitusiyanın ruhuna və onun qoruduğu insan hüquqları, sosial ədalət və hüquqi dövlət prinsiplərinə uyğun olmayan qərarların qəbuluna səbəb ola bilər. Belə formalist yanaşma hüquqi normativliyi statikləşdirir, konstitusiya məhkəmələrinin normativ aktların konstitusiyaya uyğunluğunu təmin etmək funksiyasını zəiflədir və konstitusiya nəzarətinin effektivliyini azaldır.

Bu səbəbdən, konstitusiya nəzarəti həyata keçirilərkən təkcə normativ aktların mətninə deyil, həm də onların semantik məzmununa və qoruduğu əsas hüquqi dəyərlərə diqqət yetirilməlidir. Konstitusiya nəzarəti dedikdə yalnız konstitusiya məhkəmələrinin fəaliyyəti nəzərdə tutulmamalıdır. Məsələn, yazılı konstitusiyaya malik olmayan ölkələrdə, xüsusilə Böyük Britaniyada xüsusi konstitusiya məhkəməsi mövcud olmasa da, adi məhkəmələr qanunvericilik aktlarının ali hüquqi prinsiplərə, insan hüquqlarına və uzunmüddətli hüquqi ənənələrə uyğunluğunu ümumi məhkəmə prosedurlarının tərkibində təmin edirlər [11, s. 15-18]. Bu nümunə göstərir ki, konstitusiya nəzarəti yalnız normativ hüququn deyil, eyni zamanda hüquqi mədəniyyətin və praktik hüquqi ənənələrin vəhdəti əsasında həyata keçirilən çoxşaxəli bir institusional mexanizmdir. Nəticə etibarilə, konstitusiya nəzarətini yalnız konstitusiya məhkəmələrinin funksiyası ilə məhdudlaşdırmaq, müasir hüquqi reallıqların və konstitusiya normativliyinin dinamik təbiətinin tam dərk olunmamasına gətirib çıxarır.

Digər tərəfdən, məhkəmələrin funksional mahiyyətinə nəzər saldıqda aydın olur ki, onların fəaliyyəti yalnız klassik məhkəmə səlahiyyətləri ilə məhdudlaşmır. Devid Dizenhaus və Malkolm Torbern tərəfindən redaktə olunmuş “Konstitusiya Hüququnun Fəlsəfi Təməlləri” adlı əsərdə də qeyd olunduğu kimi, “icra hakimiyyətini kənara qoysaq belə, məhkəmələr və qanunverici orqanlarla bağlı ciddi problemlər ortaya çıxır. Məhkəmələrə baxdıqda görürük ki, məhkəmə hakimiyyəti məhkəmədə nizam-intizamı təmin etməli və məhkəmə infrastrukturlarını idarə etməlidir ki, bu da icra funksiyalarına daxildir. Məhkəmələr həmçinin məhkəmə prosedurlarını və məhkəmə xərclərini tənzimləyən qaydalar qəbul etməklə qanunverici funksiyaları da həyata keçirirlər. Bir çox ekspert hesab edir ki, hüquq qaydalarının tələbləri barədə mübahisələri həll edərkən, məhkəmələr müəyyən məhdudiyyətlər daxilində yeni hüquq normaları yaradırlar. Ümumi hüquq sistemlərində hakimlərin qanunverici funksiyanı məhdud çərçivədə həyata keçirməsi qaçılmaz və legitim bir element kimi geniş qəbul olunur. Bundan əlavə, məhkəmələrin konstitusiya hüquqlarına zidd olan qanunvericiliyi ləğv etmək səlahiyyətinə malik olduqları yurisdiksiyalarda, məhkəmə funksiyasının yalnız qanunu tətbiq etməkdən ibarət olması fikri ən yaxşı halda zəif görünür. Qanunverici orqana gəldikdə isə, oxşar çoxfunksiyalı vəziyyət müşahidə olunur. Qanunverici orqan öz iclaslarında nizam-intizamı təmin etməli və qanun layihələrinin səsvermə prosesini idarə etməlidir ki, bu da icra funksiyasıdır. Eyni zamanda qanunverici orqan hörmətsizlik və imtiyazların pozulması ilə bağlı mübahisələri həll etməlidir ki, bu da müəyyən mənada məhkəmə funksiyasıdır” [14, s. 225-226].

Bununla yanaşı, konstitusiya nəzarətinin xarakteristikası təkcə onun prosedur xarakterli xüsusiyyətləri – məsələn, işlərin baxılmaq üçün qəbul olunması səlahiyyəti, prosesin təşkili, qərarların qəbulu və həmin qərarların hüquqi nəticələri – ilə məhdudlaşdırıla bilməz. Əksinə, bu institutun mahiyyət göstəriciləri də dərin nəzəri və metodoloji müzakirə tələb edir ki, bu da əsasən hüquqi aktların təfsiri (şərhi) məsələsinə aiddir. Yerli hüquq ədəbiyyatında konstitusiya nəzarətinin həyata keçirilməsi kontekstində hüquqi təfsir məsələlərinə nadir hallarda diqqət yetirilir. Halbuki beynəlxalq hüquq ədəbiyyatında bu mövzu geniş araşdırılır və konstitusiya nəzarətinin effektivliyi məhz hüquqi normativlərin doğru və məqsədyönlü təfsirindən asılı sayılır. Çünki normativ aktların konstitusiyaya uyğunluğunun müəyyənləşdirilməsi prosesi mahiyyət etibarilə həmin aktların məzmununun və mənasının təfsirindən ibarətdir. Bu baxımdan, konstitusiya qanuniliyinin ümumi meyarları kimi konstitusiyanın özünün mətni, onun ayrılıqda qəbul edilmiş normativ müddəaları və bu müddəalarda ifadə olunan fundamental hüquqi, siyasi və sosial dəyərlər çıxış edir. Hər bir normativ akt bu meyarlarla müqayisədə qiymətləndirilir və onun konstitusiyaya uyğunluğu məhz bu təhlil əsasında müəyyənləşdirilir. Burada vacib sual konstitusiyanın normalarının və dəyərlərinin

necə müəyyənləşdirilməsi və onların təhlil edilən normativ aktın kontekstinə hansı dəqiqliklə və məqsədəuyğunluqla tətbiq edilməsidir. Bu meyarlar yalnız formal hüquqi tələblərlə məhdudlaşmır; əksinə, onlar konstitusiyanın məqsədləri, onun fundamental prinsipləri, insan hüquq və azadlıqlarının ali dəyər kimi tanınması, habelə hüquqi dövlət və konstitusionalizm ideyası kimi geniş hüquqi-siyasi kateqoriyaları da əhatə edir. Bu məqamda, hüquqi normativlərin təfsiri məsələsində L.B. Tiunovanın yanaşması xüsusilə diqqətəlayiqdir. L.B. Tiunova hüquqi qanunların meyarlarının müəyyənləşdirilməsi metodologiyasını geniş şəkildə təhlil edir və burada təfsir üsullarının – formal-məntiqi, sistemli və teleoloji yanaşmaların – əhəmiyyətini vurğulayır. Teleoloji təfsir, yəni hüquqi normanın qəbul edilməsində məqsədi və onun sosial-funksional əhəmiyyətini əsas götürməklə interpretasiya, beynəlxalq hüquqi praktikada geniş tətbiq olunur və konstitusiya nəzarətinin metodoloji əsaslarından biri kimi qəbul edilir.Bu yanaşmanın praktik əksini Fransanın Konstitusiya Şurasının 01.07.1986-cı il tarixli qərarlarında görmək mümkündür. Fransanın Konstitusiya Şurasının həmin qərarlarında iki qanunun qəbulunun yalnız qanunların mətnində ifadə olunan məqsədlərə və bu məqsədlərin təmin olunması üçün nəzərdə tutulmuş vasitələrə ciddi riayət şərti ilə mümkün olduğu vurğulanmışdır. Bu, konstitusiya nəzarətinin yalnız formal mətnin yoxlanması ilə kifayətlənməyib, həm də onun məqsəd və məzmununun teleoloji aspektlərinin əhatəli təhlilini tələb etdiyini göstərir [12, s. 23-24].

Beləliklə, konstitusiyaya nəzarət institutu yalnız qanunların formal uyğunluğunu təmin edən məhkəmə nəzarətindən ibarət olmayıb, dövlət hakimiyyətinin bütün sahələrində konstitusiya prinsiplərinin real və effektiv tətbiqini təmin edən kompleks institusional mexanizm kimi çıxış edir. Bu institut hüquqi dövlətin özü-özünü tənzimləmə qabiliyyətini və hüququn ali hökmranlığını təmin etmə funksiyasını daha da gücləndirir. Eyni zamanda, konstitusiyaya nəzarətin səmərəliliyi hüquqi mədəniyyətin inkişafı, vətəndaşların hüquq şüurunun yüksəlməsi və dövlət orqanlarının hesabatlılığı kimi sosial amillərlə sıx bağlıdır ki, bu da onun həm normativ, həm də sosial təməlini möhkəmləndirir.

Konstitusiya nəzarəti institutunun nəzəri əsasları və funksional mahiyyəti aydınlaşdırıldıqdan sonra, bu institutun hüquqi sistemlərdə hansı formalarda həyata keçirildiyini araşdırmaq zəruri mərhələ kimi ortaya çıxır. Belə bir keçid, təkcə elmi ardıcıllığın qorunması baxımından deyil, həm də konstitusiya nəzarətinin konkret hüquqi mexanizmlər çərçivəsində necə tətbiq olunduğunu dərk etmək üçün əhəmiyyətlidir. Hüquq ədəbiyyatında vurğulanır ki, “konstitusiya nəzarətinin əsas iki növü mövcuddur: ilkin və sonrakı. İlkin nəzarət ya qanun parlament tərəfindən qəbul edilməzdən əvvəl, ya da qəbul edildikdən sonra, lakin dövlət başçısı tərəfindən imzalanmazdan əvvəl həyata keçirilir. Hər iki halda nəzarət qanunvericilik prosesinin mərhələlərindən biri kimi qiymətləndirilir. Lakin ilkin nəzarətdə nəzarəti həyata keçirən orqanın rəyi parlament üçün məcburi xarakter daşımır, sonrakı nəzarətdə isə (məsələn, Fransada) məcburidir. Sonrakı konstitusiya nəzarəti qüvvəyə minmiş normativ aktların konstitusiyaya uyğunluğunun yoxlanılmasıdır. Əgər bu nəzarət ümumi yurisdiksiya məhkəmələri tərəfindən həyata keçirilirsə, konstitusiyaya zidd akt formal olaraq ləğv edilmir, lakin məhkəmələrdə konkret işlərə baxılarkən tətbiq olunmur. Xüsusi məhkəmələr isə belə nəzarəti həyata keçirərkən konstitusiyaya zidd aktı ləğv etmək səlahiyyətinə malikdirlər” [8, s. 76-77].

Bununla yanaşı nəzarətin formal və material növləri də fərqləndirilir. “Formal nəzarət normativ aktın qəbulunda prosedur qaydalarına riayət edilməsini yoxlayır, material nəzarət isə həmin aktın məzmununun konstitusiyaya uyğunluğunu müəyyən edir” [8, s. 77]. Həmçinin, normativ aktların konstitusiyaya uyğunluğunu yoxlayan orqanlara əsasən,

dövlətşünaslarmərkəzləşdirilməmiş və mərkəzləşdirilmiş nəzarəti ayırır. "Əgər nəzarət ümumi yurisdiksiya məhkəmələri tərəfindən həyata keçirilirsə, bu mərkəzləşdirilməmiş və ya Amerika növü adlanır. Əgər nəzarət xüsusi məhkəmə və ya yalnız Ali məhkəməyə həvalə olunursa, bu mərkəzləşdirilmiş və ya Avropa növü sayılır" [8, s. 77].

Beləliklə, müasir hüquq doktrinasında konstitusiya nəzarətinin anlayışı müxtəlif elmi yanaşmalar əsasında izah olunur. Bu institutun əsas mahiyyəti, normativ-hüquqi aktların konstitusiyaya uyğunluğunun təmin edilməsi, yəni konstitusiyanın ali hüquqi qüvvəsinin qorunması funksiyasına əsaslanır. Demokratik hüquqi dövlətdə hakimiyyət bölgüsü prinsipinin həyata keçirilməsi və bu prinsipin Konstitusiyada təsbit edilməsi kontekstində, konstitusiya nəzarəti yalnız hüquqi nəzarət mexanizmi kimi deyil, həm də dövlət hakimiyyətinin məhdudlaşdırılması və səlahiyyətlərarası potensial ziddiyyətlərin qarşısının alınması vasitəsi kimi çıxış edir. Konstitusiya nəzarətinin hüquqiliyinin əsasında konstitusiya normalarının birbaşa tətbiqi prinsipi dayanır. Bu isə konstitusiyanın ali hüquqi qüvvəyə malik əsas hüquqi akt kimi qəbul olunmasına əsaslanır. Hüquqi dövlətin müasir konsepsiyası konstitusiya sistemində institusional tarazlığın qorunmasını zəruri şərt kimi irəli sürür. Bu tarazlığın təmin edilməsi, yalnız formal hüquqi müstəvidə deyil, eyni zamanda faktiki və normativ konstitusiya arasında, habelə konstitusional model ilə sosial, siyasi və hüquqi reallıqlar arasındakı dialektik qarşılıqlı münasibətlərin tənzimlənməsi yolu ilə mümkün olur. Belə bir tarazlığın reallaşması, dövlət hakimiyyətinin üç qolu – qanunverici, icra və məhkəmə hakimiyyətləri – arasında səlahiyyət bölgüsünün qarşılıqlı nəzarət və institusional əməkdaşlıq prinsipləri əsasında qurulmasını tələb edir. Bu, eyni zamanda, hakimiyyət bölgüsü prinsipinin həm funksional, həm də struktur baxımından konstitusiya səviyyəsində gerçəkləşdirilməsini təmin edir. Xalqın ali hakimiyyətinin tanınması və bu hakimiyyətin təmsil olunduğu orqan – parlament – ilə onun fəaliyyət səlahiyyətləri arasında hər hansı bir ziddiyyətin olmaması vacibdir. Parlament yalnız Konstitusiyanın müəyyən etdiyi çərçivədə fəaliyyət göstərdikdə xalqın iradəsinin legitim ifadəçisi kimi çıxış edə bilər. Bu baxımdan, konstitusiya nəzarətini həyata keçirən orqan xalqın iradəsinə qarşı yönəlmiş bir güc kimi deyil, əksinə, həmin iradənin ən yüksək hüquqi ifadəsi olan konstitusiyanı qoruyan və onun pozulmasının qarşısını alan təminat mexanizmi kimi çıxış edir. Məhz bu funksional mövqe konstitusiya nəzarəti orqanının həm legitimliyini, həm də səlahiyyətlərinin konstitusiya mənbəyini müəyyən edən əsas prinsiplərdən biridir [9, s. 8-9].

Biblioqrafiya

1. Əsgərov Z.A. Konstitusiya hüququ. Dərslik. – Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2011. – 760 s.

2. Rzayev Ə.H. Dövlət idarəetməsi: nəzəriyyə və praktika. – Bakı: Elm, 2021. – 364 s.

3. Şükürov N.H. Konstitusiya nəzarəti və ictimai təcrübə // Nəqliyyat hüququ: Elmi-nəzəri, təcrübi jurnal. – 2017. – №1. – s. 209-221.

4. Gözler K. Anayasa Hukukuna Giriş: Genel Esaslar ve Türk Anayasa Hukuku. – 27. baskı. – Bursa: Ekin, 2018. – XVI, 408 s.

5. Баглай М.В. Конституционное право Российской Федерации: учебник для вузов. – 6-е изд., изм. и доп. – М.: Норма, 2007. – 784 с.

6. Барихин А.Б. Большая юридическая энциклопедия. (Серия «Профессиональные справочники и энциклопедии»). – М.: Книжный мир, 2010. – 960 с.

7. Гоглева К.Ю. Конституционный надзор и конституционный контроль как специфические виды государственной контрольной деятельности // Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского. – 2022. – №5. – С. 80-85.

8. Лейбо Ю.И., Баглай М.В., Энтин, Л.М. Конституционное право зарубежных стран: учебник для вузов. – М.: Норма, 2004. – 832 с.

9. Насырова Т.Я. Конституционный контроль. – Казань: Издательство Казанского университета, 1992. – 113 с.

10. Пашков Р.В. Конституционные технологии 20 века (Конституционные новинки): сборник материалов. – М.: Русайнс, 2021. – 116 с.

11. Пашков Р.В. Конституционный контроль в мире. Тексты законов. Т. 1. – М.: Русайнс, 2021. – 222 с.

12. Хабриева Т.Я. Избранные труды: в 10 т. Т. 2: монографии. Содерж.: Конституционный контроль. Правовая охрана Конституции. Теория современной конституции. – М., 2018. – 448 с.

13. Шульженко Ю. Л. Конституционный контроль в России: Автореферат дисс. на соиск. уч. степ. докт. юрид. наук. М., 1995. – 48 с

14. Dyzenhaus D., Thorburn, M. (ed.). Philosophical Foundations of Constitutional Law (Philosophical Foundations of Law). – Oxford: Oxford University Press, 2019. – 352 p.

Məqalə daxil olmuşdur: *03 oktyabr 2025-ci il*
Çapa qəbul edilmişdir: *12 noyabr 2025-ci il*

Orujlu R.A.♦

DOI: 10.25108/2304-1730-1749.iolr.2025.81.128-142
UDC: 342

Conceptual boundaries of constitutional control and its distinction from constitutional supervision: a doctrinal and comparative legal approach

Abstract: the article examines the legal essence of constitutional control and differentiates it from constitutional supervision within the framework of modern legal doctrine and comparative constitutional analysis. The aim of the study is to clarify the conceptual boundaries of these categories, to demonstrate their functional role in a constitutional state, and to overcome existing terminological ambiguities. The relevance of the research stems from the fact that constitutional control is not confined to the formal verification of normative acts but operates as a strategic safeguard of constitutional supremacy, democratic governance, and the protection of fundamental rights. The methodological framework combines the comparative legal method (analysis of different state models), the systemic approach (identifying institutional interrelations), the teleological method (explaining the purposes and functional meaning of constitutional norms), and the doctrinal-analytical approach (substantiating theoretical concepts). The findings indicate that constitutional control functions as a binding mechanism producing enforceable legal consequences, whereas constitutional supervision remains advisory and non-binding. This distinction highlights the strategic

♦ **Orujlu Rustam Afgan oglu** - PhD Candidate at the Centre of Forensic Expertise, Ministry of Justice of the Republic of Azerbaijan. E-mail: orudzhlu@list.ru

importance of constitutional control in ensuring legal stability, maintaining the balance of powers, and safeguarding the rule of law. The outcomes bear theoretical and practical significance for the Azerbaijani legal system as well as for comparative constitutional studies in post-Soviet and European jurisdictions.

Keywords: constitutional control, constitutional supervision, rule of law, constitutional court, legal interpretation, normative review, legal doctrine, state authority, human rights.

References

1. Asgarov Z.A. Constitutional law. Textbook. Baku: Baku University Publ., 2011. 760 p. (Azerbaijani).

2. Rzayev A.H. Public administration: theory and practice. Baku: Elm Publ., 2021. 364 p. (in Azerbaijani).

3. Shukurov N.H. Constitutional control and public practice // Transport law: Scientific-theoretical, practical journal. 2017. No. 1. pp. 209-221. (in Azerbaijani).

4. Gözler K. Anayasa Hukukuna Giriş: Genel Esaslar ve Türk Anayasa Hukuku. – 27. baskı. – Bursa: Ekin, 2018. – XVI, 408 s. (in Turkish).

5. Baglai M.V. Constitutional Law of the Russian Federation: A Textbook for Universities. 6th Edition, Revised and Supplemented. Moscow: Norma Publ., 2007, 784 p. (in Russian).

6. Barikhin A.B. The Great Legal Encyclopedia. Moscow: Knizhny Mir Publ., 2010, 960 p. (Professional Reference Books and Encyclopedias Series) (in Russian).

7. Gogleva K.Yu. Constitutional Supervision and Constitutional Control as Specific Types of State Control Activities. Bulletin of the Lobachevsky University of Nizhny Novgorod. 2022, No. 5, pp. 80-85 (in Russian).

8. Leibo Yu.I., Baglai M.V., Entin L.M. Constitutional Law of Foreign Countries: A Textbook for Universities. Moscow: Norma Publ., 2004, 832 p. (in Russian).

9. Nasyrova T.Ya. Constitutional Control. Kazan: Kazan University Publ., 1992, 113 p. (in Russian).

10. Pashkov R.V. Constitutional Technologies of the 20th Century (Constitutional Innovations): A Collection of Materials. Moscow: Rusains Publ., 2021, 116 p. (in Russian).

11. Pashkov R.V. Constitutional Control in the World. Law Texts. Vol. 1. Moscow: Rusains Publ., 2021, 222 p. (in Russian).

12. Khabrieva T.Ya. Selected Works: in 10 volumes. Vol. 2: Monographs. Contents: Constitutional Review. Legal Protection of the Constitution. Theory of the Modern Constitution. Moscow, 2018, 448 p. (in Russian).

13. Shulzhenko, Yu. L. Constitutional Review in Russia: Abstract of a Dissertation for a Ph.D. in Law. Moscow, 1995, 48 p. (in Russian).

14. Dyzenhaus D., Thorburn, M. (ed.). Philosophical Foundations of Constitutional Law (Philosophical Foundations of Law). – Oxford: Oxford University Press, 2019. – 352 p.

The article was submitted: *2025 October 03*

Accepted for publication: *2025 November 12*

Оруджлу Р.А.[♦]

DOI: 10.25108/2304-1730-1749.iolr.2025.81.128-142
UDC: 342

Концептуальные границы конституционного контроля и его отличие от конституционного надзора: доктринальный и сравнительно-правовой подход

Аннотация: Статья посвящена исследованию юридической природы конституционного контроля и его разграничению с конституционным надзором в контексте современной правовой доктрины и сравнительно-правового анализа. Цель исследования – уточнить концептуальные границы данных категорий, показать их функциональную роль в правовом государстве и устранить существующую терминологическую неопределённость. Актуальность темы заключается в том, что конституционный контроль не сводится к формальной проверке нормативных актов, а выступает стратегическим институтом обеспечения верховенства Конституции, демократического управления и защиты основных прав. Методологическая база охватывает сравнительно-правовой метод (анализ различных государственных моделей), системный подход (выявление институциональных взаимосвязей), телеологический метод (раскрытие целей и функционального содержания конституционных норм), а также доктринально-аналитический метод (теоретическое обоснование исследуемых концепций). В результате исследования установлено, что конституционный контроль является обязательным механизмом, порождающим юридические последствия, тогда как конституционный надзор носит консультативный и рекомендательный характер. Такое разграничение имеет как теоретическую, так и практическую ценность для обеспечения стабильности правовой системы, поддержания баланса властей и защиты прав человека. Полученные выводы могут быть использованы в развитии Азербайджанской правовой системы и в сравнительных конституционно-правовых исследованиях в постсоветских и европейских странах.

Ключевые слова: конституционный контроль, конституционный надзор, верховенство права, Конституционный суд, юридическая интерпретация, нормативный надзор, правовая доктрина, государственная власть, права человека.
Дата поступления: *03 октября 2025 г.*
Дата принятия в печать: *12 ноября 2025 г.*

[♦] **Оруджлу Рустам Афган оглы** - докторант Центра Судебной Экспертизы Министерства Юстиции Азербайджанской Республики (Азербайджан). E-mail: orudzhlu@list.ru